

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
Yayın No. : 55

TÜRKİYE DİYANET
VAKFI

GÜNÜMÜZ DİN BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI VE PROBLEMLERİ
SEMPOZYUMU
(27 - 30 Haziran 1989)

SAMSUN — 1989

**EDEBİYAT TARİHİ VE ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ AÇISINDAN
GÜNÜMÜZ DİN BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI VE PROBLEMLERİNE
B İ R B A K I Ş**

Doç. Dr. Abdulkerim ABDULKADİROĞLU
Gazi Üniv. Gazi Eğitim Fakültesi

Bilindiği üzere edebiyat tarihinin konusunu eserler ve yazarları meydana getirir. Çalışma alanı ne olursa olsun kaynak eserleri ve o eserlerin müellif, mütercim, muhaşş' ve benzeri ünvanlı meydana getircilerini edebiyat tarihinin bütünlüğü içinde aramalıyız. Edebiyat tarihine konu eserlerde, edebî kıymet aramak esas olmakla birlikte bu kıymetten nasibi pek az olanlar bile belirli zamanlar içinde literatürlere geçmektedirler. Bilhassa bibliyografya çalışmalarında ve taramalarda bu durum ile sıkca karşılaşmaktayız. Böylesi eserler zaman zaman ön plâna geçmekte, özellikle mahallî çalışmaların ilk basamağını teşkil etmektedirler. Durum böyle olunca, çalışmanın belirli bir safhaya ulaşmasını müteakip, tenkid de etsek, ilk anda literatüre girmiş ve girmeğe namzed bütün malzemeyi gözönünde bulundurmak mecburiyetinde olduğumuzu burada vurgulayarak kaydetmek isterim.

Araştırmalarda uyulması gereken teknik meseleler de vardır. Bunları «İslâm Araştırmalarında Usul» başlığı altında toplayabiliriz.

Meseleye bir de kütüphanecilik penceresinden bakmak zorundayız. Bu halde kitabiyat terminolojisini, kitap sanatlarını, bakış açısını daha da genişlettiğimizde Türk el ve süsleme sanatlarının kitaplarla bağlantılı olanlarını (hat, tezhib, ebru, cild, minyatür vb.) en azından bir kütüphaneci kadar bilmemiz zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Bu vesile ile her zaman söylediğim şu birkaç cümleyi burada da tekrar etmek isterim : «Kütüphaneci, araştırmacıların sıkıntılarını, takıldıkları konuları masasından takibedecek ve araştırmacının başını kaldırdığında ilk göreceği kişi olduğundan sıkıntıyı halledebilecek, en azından haline yardımcı olacak kişilerle irtibatın sağlanmasını temin edecek kişi ol-

malıdır. Öte yandan kütüphaneci de insandır. O da hatalar yapmış olabilir. Araştırmacı da bir kütüphaneci kadar temel bilgiye sahip olmakla, dikkatinden kaçmayacak bu eksiklikleri kendi çalışma ve kayıtlarında tashih ederek gidermekle kalmayacak, görevliyi ikâz ile mevcut hataların giderilmesini sağlayacaktır.» Meseleye boylesi geniş boyutlarda ve yapıcı baktığımızda birçok şeyin halledilmiş olduğunu göreceğiz. Günümüzde elyazması ve nâdir eser uzmanı diyebileceğimiz kütüphaneci sayısı bir elin parmakları kadar az olduğundan bu konudaki gayretin büyük kısmı yine okuyucu ve araştırmacının şahsî çabasına kalmaktadır. İlim yolcusu, araştırmalarında, gerçeğe en iyi yaklaşım yapabilmesi için ilmî septikliği elden bırakmamalıdır. Bu anlayış içinde çalışmalarını sürdüren bir araştırmacı, dikkatten kaçmış birçok şeyi görecektir. Bilhassa elyazması ve nâdir eserlerle ilgili kutuphane kayıtlarını aynen almak çoğu kez mümkün değildir. Bazı baskı hataları ve yayınevlerinin tek taraflı verdikleri kararlar da araştırmacıyı yanıltabilmektedir.

Su hususun bir kez daha bilinmesinde fayda gormekteyim : Bu tebliğde temas edilen konular genel konulardır. Sempozyumun adı ile tenakuz ve fuzûlîlik görülmemelidir. Zikri geçecek konular din bilimleri sahalarında da birer araştırma problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şimdi bu problemleri ele alalım :

KAYNAK, BİBLİYOGRAFYA VE LİTERATÜR MESELESİ :

Malûm olduğu üzere ilmî çalışmalarda kaynak ve bibliyografya yekdiğeri yerine kullanılmakta, bazı hallerde her ikisi birlikte zikredilmektedir. Me'haz, nerede ise unutulmuş gibidir. Literatur kelimesi batı mengeli olup, belirli dallarda yazılmış her şeyi içine almaktadır. Bibliyografyadan daha geniş ve şümûllü bir mânâsı vardır. Meselâ «Hadis Literatürü» dendiğinde kastedilen mânâ «Hadis Bibliyografyası»ndan farklıdır. «19 uncu Asır Hadis Yayınları Bibliyografyası» veya «Hadis Makaleleri Bibliyografyası» hatta daha da daraltarak «Türk Edebiyatı Hadis Eserleri Bibliyografyası~«Türk Edebiyatında Kirk Hadisler Bibliyografyası...» gibi başlıklar atabilir; bunları serlevha olarak kullanabiliriz. Bir kitap kapağı içinde basta veya sonunda «Bibliyografya» dendiğinde o kitaptaki çalışmaya kaynaklık etmiş yayınlar hatıra gelmekle birlikte böyle durumlarda «Kaynaklar» başlığı daha uygun düşecektir. Kelime Türkçe olduğundan bunu seve seve kullanmalıyız. Olsa olsa bibliyografya kelimesini kullanmak zımnında «...kaynakların bibliyografik kunyeleri tam olarak verilmiştir» diyebiliriz.

peyderpey istifadeye sunulmalıdır. Günümüz meselelerine ışık tutacak pek çok fetvanın bunlar arasında bulunabileceği dikkatten uzak tutulmamalıdır. İnsan unsuru bizatihi değişmediğine göre her asrın müşterek ve kıyas kabul edecek meseleleri mevcuttur. Halil Günenç'in hususî olarak başlattığı böyle bir yayını Diyanet İşleri Başkanlığı yapmalı idi. Fetvalara uyulması ihtiyarî olduğundan bu ilmi faaliyetin yerine getirilmesinde hiçbir mahzur görülmemelidir.

İSİMLER, ŞÖHRETLER :

Yukarıda açıklanan umumî tekliften sonra tebligimizin bu kısmı ile ilgili, bir cihetle de metod bağlantısı bulunan bir konuya daha temas etmek istiyorum. Soyle ki : Kitap ve yazar adları ile şöhretleri farklı fakat birbirini tamamlayan şeylerdir. **Keşfü'l-Hafa, İhya, Keşfü'z-Zünûn, Gazali, Taşköprizâde, Nev'izâde** vb. örnekler, başka hiçbir ekleme yapılmasa da kastedilen eseri ve yazarını tanımamıza yardımcı olabilecek kelimelerdir⁽²⁾. Her ne kadar sohretle: bize kitapları ve yazarları hakkında ilk çağrışımı yaptırıyorsa da ilmî çalışmalarda bibliyografik kunyeyi tam olarak vermeliyiz. Meselâ Bursa'yı ilgilendiren bir yazı yazarken «Güldeste'de kayıtlı olduğu üzere...» dersek, bu **Guldeste** hangisidir, kimindir, hangi tarihte ve nerede basılmıştır?... gibi sorular birbirini takibedecektir. Bursa ile ilgili olduğunu bilmemiz halinde de bu kabil soruların sona ermeyeceği hatırdan uzak tutulmamalıdır. Nitekim dipnotta verilen künyelerden anlaşılacağı üzere Bursa'da tab edilmiş ve «Güldeste...» kelimesiyle başlayan tesbit edebildiğimiz üç eser bulunmaktadır.⁽³⁾ Böyle hallerde ya takibeden bir iki kelime daha kaydedilmeli, yahut birlikte yazarının ismi veya şöhreti de zikredilmelidir.

Taşköprizâde'nin **Mevzûatü'l-Ulûm**'undan faydalanmış bir araştırmacı, kitabın güzelim kapağı şaşırtacaktır. Çünkü kitabın adı bu ibare olmayıp sadece şöhret bularak kazandığı yeni isimdir. Esasen hemen altında muellifi ve mutercimi ayrı ayrı verilmektedir. Matbu tercume nüshanın 15 nci sayfasında eserin tam adı ile şöhreti açıkça zikredilmiştir. Hâl böyle olunca ilmî bir çalışmada Arapça nüshanın tam adı olan **Miftahu's-Saâde** ve **Misbahu's-Siyâde** aynen verilmeli, ilâveten

(2) Konu ile ilgili ve bol örnekleri bir yazımız için bkz. «Edebiyatta Metodoloji Açısından Elyazmaları ve Nâdir Eserler Üzerine Notlar I» **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 1987, c. 3, sayı: 1, s. 1-48.

(3) Bu eserlerin künyeleri şöyledir : 1. **Güldeste-i Şuara**, Hudavendigâr (Bursa) Mtb., 1287, 32 sayfa; 2. **Güldeste-i Riyaz-ı İrfan**, Hudavendigâr Mtb. 1302, 8-543 sayfa; 3. **Güldeste-i Ahlak**, Bursa, 1307, 24 sayfa.

Edebiyat tarihi nokta-i nazarından günümüze kadar gelmiş mühim bir eksiklik mevcuttur. Bu eksiklik din bilimleri araştırmalarında daha çok dikkati çekmektedir. Şöyle ki : Günümüzde din bilimleri araştırmalarının sayısı asla küçümsenmemelidir. Fakat çalışma sahipleri Arapça bilgilerine güvenerek ve el altında mevcut ana kaynaklardan faydalanmak suretiyle eserler vermektedirler. Bunu temelde tenkid etmiyor, eksikliğini gördüğüm bir hususa bu vesile ile temas etmek istiyorum. Ecdadımız asırlardan beri dinî ve ilmî gayretlerle binlerce eserler vermişlerdir. Matbu, gayr-ı matbu vaziyette bu eserler kütüphanelerde mevcuttur. Hatta sözkonusu eserlerden bir çokları yüzyıllar boyu Türkiye’de ve dış ülkelerdeki medreselerde okutulmuştur. Bu eserler büyük tesirler icra etmişlerdir. Şimdi «Benim Arapçam şu düzeydedir, ben ana kaynaklardan faydalanabiliyorum, gerisi ise lüzumsuzdur» düşüncesiyle asırlarca tesir icra etmiş bunca kıymetli eseri gözardı edemeyiz.⁽¹⁾ Bu hâl en azından kadirşinaslık duygusuna aykırıdır. Bu eksikliğin giderilmesi için başlangıçtan günümüze değin din bilimlerinin her şubesine ait literatürler hazırlanmalıdır. Meselâ «Kur’an-ı Kerîm Bilimleri-Tecvid Literatürü» dendiğinde, ana ve ara başlıklar altında el yazması, nâdir veya 1928 sonrası yayınlanmış bütün eserler, makaleler, kitap tanıtımları ve benzeri bütün yayınlar, o cild içinde yer almalıdır. İlimler tasnifindeki sıralamaya paralel bir çalışma ile komisyonlar ve ekipler kurularak en kısa zamanda sonuçlandırılacak böylesi bir çalışma, 21 nci yüzyıla girerken bırakabileceğimiz en güzel miras olacak; gelecekte yazılacak edebiyat tarihleri çerçevesinde, din bilimlerine ait eserler eksiksiz yerlerini alacaklardır. IRCICA’nın çalışmalarını sürdürdüğü Kur’an Tefsirleri Bibliyografyası örnek bir başlangıçtır.. Resmî ve gayr-ı resmî sıfatla ulemâmızın verdikleri fetvaların bulunduğu Mecmûa-i Fetava veya Sefine-i Fetava türünde eserler vardır. bunların başında Şeyhülislamlık makamını ihraz etmiş zevatın fetvaları cildler dolusudur. Çoğu da müretteptir. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi için bunlar satın alınmak veya mikrofilmleri temin edilmek suretiyle bir koleksiyon meydana getirmeli; fetvalar tasnif edilerek konu birliği içinde ve günümüz şartları da dikkate alınmak suretiyle

(1) Tenkit amacı gütmeyen burada bir örnek vermek istiyorum. Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (İst., 1983). Kitabının bir yerinde (sayfa 60) Taşköprizâde’nin Miftahu’s-saâde ve Misbahu’s-Siyâde adlı meşhur eserinden, kaynak verilerek istifade edilmiştir. Bu eserin Mevzûatü’l-Ulûm şöhretiyle yaygın çok tutulmuş bir tercümesi de vardır. Çalışmada bundan söz edilmemektedir. En azından dipnotta, bu isimde meşhur bir tercümenin bulunduğundan bahisle bibliyografik künyesi verilmeli idi. Kitabiyat bağlantısı bir kültür bağı hizmeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

eserin tercüme nüshasının kazandığı ve bir nevî şöhreti haline gelmiş olan **Mevzûatü'l-Ulûm** yazılmalıdır. Böyle yapmakla yukarıda sözü edilen hataya ve eksikliğe bir başka cihetle düşmemiş oluruz. Böylece kitabiyat bağlantısı da tam olarak kurulur. Araştırmacı, tercüme nüshadan faydalanmıştır ama Arapça metinden de haberdardır, ihtiyaç duyduğunda başvurabilecektir... şeklinde düşünme ve hüsn-i zan ile yorum yapma kapısı aralanmış olacaktır.

*
**

Örneği verilen bu kabil hatalara günümüzde de rastlanılmaktadır. Bir kitap kapağı örneği verelim **İbnülemin Mahmut Kemal İnal-BÜTÜN ESERLERİ**'dir. Bütün eserler bir cildde bile verilmiş olsa en azından sıra ile verilmeyi icabettirecektir. İç kapakta ise cildin umumî havasına uygun olmayan bir mizanpajla «**Son Asır Türk Şairleri - 1. Cilt**» yazılıdır. Bu kitabın kapağı «İbnülemin Mahmut Kemal İnal - SON ASIR TÜRK ŞAİRLERİ, Cilt : 1» olmalı; iç kapağın tepesinde ise «**İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Bütün Eserleri Serisi...**» ibaresi ve seri numarası bulunmalı idi.

*
**

KISALTMALAR : Eser ve yazar adı ile varsa şöhretinden sonra bir de kısaltma meselesi vardır. Burada sözkonusu edilecek kısaltmalar umumî olanlarından farklıdır. Kısaltma tekerrürü önler, anlaşıldığında pratik faydalarının da görüldüğü bir metod konusudur. Kısaltma, eski ulemâmız tarafından çok daha fazla kullanılmıştır. «**Leâli**'de denmiş ki...», «**Tergîb**'de **Hidaye**'den naklolunmuş ki...», «**Keşşaf**'da ve **Râzî**'de kayıtlıdır ki...» gibi ifadeler; Neşei, Buhari, Müslim, Ta'rifat, Karabaş, Tasdikat, Üsdü'l-Gabe, Mizânü'l-Hak, Tuhfe, Nuhbe, Ensâb, Devha, Gülzar, Gülşen, Güldeste... gibi kelimeler, terkîb veya sıfatlar bugünkü anlamda birer kısaltmadırlar. Bizlerin, ecdad kadar bu konuya işlerlik kazandırdığımızı şu anda söyleyemiyorum. Dikkat edilmesi gereken bir husus varsa o da kısaltmayı kullanacak araştırmacının, makul ölçüleri aşmamak kaydıyla tercih hakkını serbestçe kullanabilmesidir. Bazı hallerde, tercihte muğlaklığı önlemek için zorluk çekilebilir. Bu durumlarda acele edilmeyerek isabetli karar verilmelidir. Meselâ «Bursalı Mehmed Tahir'de şöyle kayıtlıdır...» ifadesiyle söze başlanırsa, anılan yazarın hangi eseri olduğunu anlamak güçleşecektir. Bunun yerine «**Osmanlı Müelliflerinde...**» ifadesi meseleyi halledecek ve yazarı hakkında şüphe uyandırmayacaktır.

(4) İbnülemin Mahmut Kemal İnal-BÜTÜN ESERLERİ, Son Asır Türk Şairleri, cilt 1, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1988.

«Evliya Çelebi şöyle yazıyor...» ibaresinden eseri ve yazarını çıkartabilmekteyiz, fakat kaynak olarak yazarından söz ederken en azından bir yerde, hususen ilk defa kullandığımızda **Evliya Çelebi Muhammed Zillî ibn Derviş** demek zorundayız. Müteakip atıflarda tesbit edeceğimiz kısaltmasını kullanmalıyız. Bu durumda bazan şöhreti ile yetinilebilir. **Evliya Çelebi** kifâyet edecek, her defasında Seyahatname'sinden söz etmek yersiz hatta sıkıcı gelecektir. Bu eser için dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır. Ahmed Cevdet tab'ında Türk Tarihi Encümeni Külliyyatı olarak yayınlanmış cildlerin matbaaları değişiktir. Meselâ 1. cild Dersaadet İkdam Matbaası, 1314; 7. cild Devlet Matbaası 1928; 8. cild İstanbul Orhaniye Matbaası 1928'dir. Zuhurî Danışman'ın Türkçeleştirdiği 13 cildlik takım ise İstanbul'da 1969-1971 yılları arası yayınlanmıştır. Hani metni kullanıyorsak künyede bu ayrıcalıklar tebarüz ettirilmelidir.

Bakî Divanı için **Ba** veya **Bak**, Fuzulî Divanı için ise **Fu** veya **Fuz** kısaltmaları ne derece isabetsiz ve yapmacıktır. Bunların yerine **B.D.**, **F.D.**; çalışmamız sadece divanlar üzerine kurulmuşsa şairlerin mahlasları ile yetinerek **Fuzulî**, **Bakî** de diyebiliriz. Bazı hallerde bu da kifâyet etmeyecektir. Edebiyatımızda mevcut iki Zatî'den biri münhasıran tasavvufî bir divanın sahibidir. Çalışmada karışıklığı önlemek için **Zatî 1**, **Zatî 2** denilebileceği gibi biri için olmak kaydıyla **Balikesirli Zatî** veya diğerini tercih edip doğum yeri itibar alınarak Gelibolu yahut ölüm yerine göre **Keşanlı Zatî** demek daha garantili bir tercih olacaktır. Fakat Bakî'nin **Meâlimü'l-Yakîn** adlı dinî bir eseri için **Meâlim** kısaltmasını da kullanabiliriz. Ancak Hattabî'nin **Meâlimü's-Sünen** ve Bağavî'nin **Meâlimü't-Tenzil**'inden ayırmak için «**Bakî Meâlim**'inde der ki...» gibi Bakî ile irtibatı sağlayarak ifade tarzının kullanılmasında fayda vardır. Yukarıda bir bölümde temas ettiğimiz gibi çalışmanın tamamı Bakî hakkında ise ve kaynakların kısaltmaları verilmişse sadece **Meâlim** diye zikri de mümkündür. Kısaca ifade etmek icabederse kısaltmalarda zihinleri teşviş etmeyen ve gayenin de hasıl olacağı en kısa yol tercih edilmelidir.

**

Son zamanlarda esas kaynaktan habersiz veya o kaynağa inemeyen bazı araştırmacıların, daha sonraki neşirlerini kullandıkları bazı kaynakların bibliyografik künyelerini verirken değişik ama sayıları gün geçtikçe artan hatalı kayıtları dikkati çekmektedir. Meselâ «**Osmanlı Müellifleri**, Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınları, İstanbul, 1975» künyesi hatalı ve eksiktir. Eser, sadeleştirilenlerin sanılmaktadır. Bunun

gibi «Osmanlı Müellifleri, c. 1, s. 215...» kaydı da şaşırtıcıdır. Bu cild ve sayfa sadeleştirilmiş nüshaya göre olup elinin altında esas metin bulunan biri aradığını ana kaynaktan bulamayacaktır. Böyle durumlarda sadeleştirilene, yayınevi ve benzeri tamamlayıcı bilgilerle bibliyografik künye tam olarak verilmelidir. İlk defa geçtiğinde ise «Biz çalışmamızda sadeleştirilmiş nüshayı kullandık» veya «cild ve sayfalar esas nüshaya göredir» gibi bir not son derece yararlı olacaktır.

Bazı dipnotlarda «Bak. âyet 24» gibi kayıtlar dikkati çekmektedir. Diğer kutsal kitapların parçaları için de âyet kullanıldığına göre notun başında «Kur'an-ı Kerim...» yazılması lüzumludur. Bunu takiben sure adı ve romen rakamı ile sıra numarası, bölü çizgisinden sonra da âyet numarası verilmesini tavsiye ederim. «Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmran III/125» şeklinde yazıldığında okuyucuların sûre adlarına karşı alışkanlıkları sağlanacak; romen rakamı yazılmakla da sûrelerin ilâhî kitap içindeki sıra numarası zihinlerde yer edecektir.

Kaynakların kısaltmaları tesbit edilerek kitap ve tez türü çalışmalarda «Kaynaklar ve Kısaltmaları» veya «Bibliyografya ve Kısaltmalar» başlığı altında liste halinde verilmelidir. Bu sıralarda da uyulması gereken bazı hususlar vardır. Şöyle ki : Bazı bibliyografyalarda Kur'an-ı Kerim, **K harfi** sırasında, aynı harf içinde mevcut isimler arasında yer almaktadır. Yazarı yerine de (- tire) çekilmektedir. Yazarı «Allah» olarak kaydedilse bile (Al'den önce) başka harfler bulunacaktır. Bu hâl, kutsal kitabımız açısından muvafık bir hareket olmamaktadır. Aynı durum hadisler için de sözkonusudur. Böyle olunca bilhassa dinî araştırmalarda Kur'an-ı Kerim ve hadisler diğer bibliyografyadan ayıklanarak kendi arasında sıralı ve liste başı olmak kaydıyla yazılabilir.

Mühim bir husus da makalelerde kısaltmaların nasıl kullanılacağıdır. Genelde yazarın adı veya sadece soyadını, bazı hallerde şöhretini müteakip kısaltma kullanılarak yazılmaktadır. «Bkz. Taşköprizâde, Şakayık...» gibi. Bazan, eser adı kısa ise aynen alınmaktadır. «Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi...» gibi. Biz bu vesile ile, pratikliğini de gözönünde bulundurarak bir teklifte bulunmak istiyoruz. Bibliyografik kün-

ye ilk defa tam olarak verildikten hemen sonra parantez içinde (Kısaltması :) deyip kullanacağımız kısaltmasını verirsek okuyucu uyarılmış olacak, daha sonra aynı kısaltma geçtiğinde yadırgamadan esere intikal edebilecektir. Bu kısaltmayı yaparken de çok dikkatli olunmalıdır. Meselâ **Keşf** kısaltmasını verdiğimizde ve kaynak olarak kullandığımız kitaplar arasında her ikisi de mevcut ise **Keşf'üz-Zünûn'a** mı veya **Keşfü'l-Hafa'ya** mı ait olacağı hususu zihinleri karıştırabilir. **Keşf 1** veya **Keşf 2** demek de bu karışıklığı sona erdirmeyecektir. En azından birisi için bir terki b olan kitabın şöhreti yazılmalıdır. İlk defa geçtiğinde ise **Keşfü'z-Zünûn**, **Keşfü'l-Hafa**, **eş-Şakayiku'n-Nu'maniye** veya **Şakayık** gibi şöhretlerle yetinmeyip kunye tam olarak verilmeli, parantez içinde kısaltması olarak bunlar yazılmalıdır.

S O N U Ç

Bu tebliğ vesilesiyle yıllardır edebiyat tarihi ve araştırma teknikleri bakımlarından dikkatimi çeken bazı hususlara temas etmiş bulunuyorum. Temas edilecek birçok mesele daha bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarından olan İslâm Araştırmalarında Usul kitabı uzun yıllar mühim bir boşluğu doldurmuştur. Ancak tashihli ve ilâveli yeni baskılarının yapılmasına ihtiyaç vardır. Sosyal bilimlerde muhtalâa edilen Din Bilimleri Araştırmalarında karşılaşılan problemlerin asgarî düzeyde olması hatta bu kabil araştırmaların emsaline örnek teşkil etmesi en samimî arzumdur.

Tebliğimi saygıyla sunar, teşekkürler ederim.